

*Qurbanov Aqil Abid oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aqilqurbanov73@gmail.com
© Qurbanov A.A., 2021*

UOT - 338.23; 341.384.2

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ YENİ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN YARADILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - zəfərlə başa çatan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ölkəmizin həyatında yeni mərhələ başlanıb. Bununla əlaqədar işğaldan azad edilmiş (İAEƏ) torpaqlarımızın bərpa, quruculuq, inkişaf, Qarabağdan məcburi köçkün düşmüş əhalinin orada məskunlaşdırılmasının təmin olunması növbəti əsas hədəflər kimi qarşıda durur. Bu hədəflərə çatmaq üçün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə çoxşaxəli, böyük əmək, vəsait və zaman tələb edən işlər həyata keçirilir. Bu hədəflərdən biri də İAEƏ-də yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması və onların düzgün yerləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - ölkədə həyata keçirilən tədbirlər, hüquqi bazanın yaradılması, ardıcıl və sistemli yanaşma, təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - İAEƏ-də müəssisələrin yerləşdirilməsində və bu istiqamətdə strategiyaların, tədbirlər planının, dövlət proqramlarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - İAEƏ –də qazanılmış müsbət təcrübədən istifadə etməklə ərazilərin təbii sərvətləri nəzərə alınmaqla sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinə nail olmaqdır. Nəzərdə tutulan təklifləri həyata keçirməklə müəssisələrin yerləşməsi regionda nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatına, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin dərinləşməsinə, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Qarabağda olan faydalı qazıntıların Azərbaycan iqtisadiyyatında öz böyük rolu olacaq. Bir çox yataqlar var ki, onların gələcəkdə istismarı Azərbaycanın iqtisadiyyatına daha böyük töhfələr verəcək. Bu yataqlardan biri Zəngilan rayonundakı Vejnəli qızıl yatağıdır. Bundan əlavə, Kəlbəcərdəki Zod qızıl yatağını və Ağdərədəki Qızılbulaq qızıl yataqlarını misal gətirmək olar. Qeyd edək ki, sənaye ehtiyatları təsdiq olunan qızıl ehtiyatlarının həcmi 132,6 tondur. Bunun dünya bazarlarında dəyəri 8 mlrd. ABŞ dolları civarındadır ki, bu da kifayət qədər böyük bir rəqəmdir. Bundan əlavə, Qarabağda bir çox təbii ehtiyatlar var, hansılar ki, tikinti və digər sahələrdə istifadəyə yararlıdır. Məqalədə bu kimi ehtiyatlardan istifadə etməklə yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, yerləşdirilməsi və potensial ehtiyatları dövrüyyəyə cəlb etmək istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: təbii sərvətlər, emal, sənaye müəssisələri, istehsal, infrastruktur, investisiya, innovasiya.

GİRİŞ

Ölkənin dövlət müstəqilliyinin təmin olunması, milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında formalaşdırılması digər şərtlərlə yanaşı ölkə sənayesinin ərazi üzrə düzgün və səmərəli təşkili səviyyəsindən birbaşa aslıdır. Sənaye müəssisələrinin ölkə miqyasında səmərəli yerləşdirilməsi məhsuldar qüvvələrin ərazicə təşkili məsələlərinin bir cəhəti olmaqla, milli iqtisadiyyatın inkişafı və sosial tərəqqini təmin edə biləcək mühüm təsərrüfat tədbirlərindən biridir. Sənaye istehsalının səmərəli yerləşdirilməsi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yaxşılaşdırılmasını, əmək məhsuldarlığının və iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini, iqtisadi rayonların optimal şəkildə sosial-iqtisadi inkişafını təmin edir. Sənaye müəssisəsinin düzgün yerləşməsi regionda nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatının, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir. Bütün bunların nəticəsi olaraq ərazi üzrə səmərəli yerləşdirmə müəyyən mənada həm cəmiyyətin, həm də ölkənin inkişafında müsbət yol göstərir.

Azərbaycan yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri olduqca zəngindir. Artıq 30 ilə yaxındır ki, torpaqlarımızın 20%-i işğal altında idi. Ümumilikdə, işğal olunmuş torpaqlarda 160-a yaxın müxtəlif qiymətli metal yatağı var. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Tərtərdəki qızıl, gümüş, civə, mis, qurğuşun, rəngli, dekorativ daşlar və digər yataqları mövcuddur. Yeraltı ehtiyatlar içərisində qızıl yataqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda bu faydalı qazıntı yataqlarının vəziyyəti haqqında dəqiq məlumatlara malik olmasaq da, “Azərkosmos” ASC-nin təqdim etdiyi aerofotoşəkillərə əsasən erməni işğalçıları tərəfindən 30 ilə yaxın müddətdə bu yataqların bir hissəsinin vəhşicəsinə istismar edilmişdir (6).

Bu gün əsas məqsəd İAEƏ-ki, mövcud yataqların istismar vəziyyətini təftiş etmək, qalıq ehtiyatlarını hesablamaq, qiymətləndirmək və vurulmuş zərərin miqyasını müəyyənləşdirməkdir. Qarabağ ərazisində yerləşən Kiçik Qafqaz dağları tək qızıl yataqları ilə deyil, bir çox faydalı qazıntılarla, təbii ehtiyatlarla zəngindir və bu zənginlik ölkənin iqtisadi inkişafında xüsusi rolu ola bilər.

Hal hazırda bir sıra ölkələr İAEƏ-rə investisiyalar qoymaqladadır. Beynəlxalq şirkətlər metallurgiya, dağ-mədən, emal və s. sənaye sahələrinə investisiya yatırır, qarşılığında həm Azərbaycan, həm də öz iqtisadiyyatına töhfə verə biləcək addımlar ata bilərlər. Bunlardan biri İAEƏ-də yerləşən Vejnəli yatağı da ola bilər. Hazırda fəaliyyət göstərməyən bu yataq gələcəkdə istismar olunacağı təqdirdə ölkə iqtisadiyyatına öz töhfəsini verəcəkdir (8).

Tədqiqatın əsas məzmunu

Müəssisələrin ərazi üzrə yerləşdirilməsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərə riayət etməklə yanaşı, bu prosesə təsir edən amillərdə nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təbii amillər, əmək ehtiyatları, texniki amillər, istehsalın ictimai təşkili formaları, nəqliyyat amilləri və sosial qəbildən olan amillər təsir göstərir. Bütün bu amillər dəmdə bir-birinə təsir göstərir. Müəssisənin yerləşməsinə onların təsir dərəcəsi ölkənin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarının məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsindən, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadi xüsusiyyətlərindən asılıdır. İAEƏ-də yeni müəssisələrin tikilməsi və istifadə edilməsinin iqtisadi göstəriciləri həmin amillərin düzgün nəzərə alınmasından asılıdır.

Yeni yaradılan müəssisədə ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsini və sənaye istehsalının ayrı-ayrı sahələrini yerləşdirərkən əldə edilən iqtisadi səmərəliliyi yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər müəyyənləşdirir. Biz həmin amillərin bəzilərinin sənayenin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təsir xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təsir göstərən amillərdən təbii və demoqrafik amillərdir. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir:

- ölkənin ayrı-ayrı regionlarının faydalı qazıntıları;
- regionlarda əhalinin məskunlaşma coğrafiyası;
- su enerjisindən istifadə olunmasının mümkünlüyü;
- təbii su yolunun mövcudluğu;
- meşə resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası;
- regionun iqlim şəraiti və s.

Sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsir göstərən təbii amilin formaları sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin yerləşdirilməsində özünəməxsus təsir bağışlayır. Belə ki, təbii şərait hasiledici sənaye sahələrində, su energetikasında müəssisələrin tikintisinə və istifadə edilməsinin bütün texniki-iqtisadi göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərir. Regionda mövcud olan faydalı qazıntıların xarakteri, ehtiyatların kəmiyyət xarakteristikası, qazıntıların fiziki-kimyəvi xassələri hasiledici sənaye müəssisələrinin təmərküzləşmə səviyyəsini, emal etmə metodlarını, çıxarılan maddələrin ilkin emalının xarakterini müəyyən edir. İqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin kəmiyyəti mədən müəssisələrinin ölçüsündən, hasilat texnikasından, çıxarılan maddələrin xassələrindən asılıdır. Məlumdur ki, xüsusi əsaslı vəsait qoyuluşları, məhsulun maya dəyəri və əmək məhsuldarlığı kimi göstəricilər filizlərin, kimyəvi xammalların açıq üsulla çıxarıldığı iri mədən çıxarma müəssisələrində, tərkibində faydalı komponentlərin faizi çox olan faydalı qazıntıların çıxarılmasından daha əlverişli olur. Əlverişli təbii şərait daha az istismar xərcləri ilə iri su elektrik stansiyaları yaratmağa imkan verir. Təbii şərait hasiledici sənayenin yerləşdirilməsi vasitəsilə emaledici sənayenin bir sıra sahələrinin yerləşməsinə də təsir göstərir. Belə ki, qara və əlvan metallurgiya müəssisələri filizlərin çıxarıldığı yerə, ağac emalı müəssisələri oduncağın tədarük edildiyi yerə meyl edir; enerji tutumlu sahələr ən çox yanacaq və elektrik enerjisi mənbələrinin yaxınlığında yerləşdirilir.

Təbii amilin formalarından biri olan su ehtiyatı sənayenin bir çox sahələrinin, məsələn, qara metallurgiya müəssisələrinin, su elektrik stansiyalarının, kimya sənayesinin və digər sahələrin yerləşdirilməsinə mühüm təsir göstərir. Regionda kifayət qədər su ehtiyatının olmaması, hətta metallurgiya üçün lazımi qədər xammal ehtiyatı olduqda belə qara metallurgiya zavodlarının yaranmasını ləngidə bilər.

Təbii amil kimi iqlim şəraiti də sənayenin ərazi üzrə yerləşməsinə özünəməxsus formada təsir göstərir. Belə ki, iqlimi soyuq olan rayonlarda mənzil, paltar, qida məsrəfləri iqlimi isti olan rayonlara nisbətən çox olur. İqlimi soyuq olan rayonlarda müəssisələri tikərkən əsaslı vəsait qoyuluşları iqlimi isti olan rayonlardakından çox olur və onun istismar xərcləri də yüksəkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də elmi-texniki tərəqqidir. Sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə elmi-texniki tərəqqinin bir neçə əsas istiqamətləri, elektriklişdirmə, kimyalaşdırma, texnoloji proseslərin xarakteri və təkmilləşdirilməsi bilavasitə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin yüksək səviyyədə inki-

şaf etməsi nəticəsində sənaye istehsalının yerləşməsinə təsir edən təbii amillərin təsirini texniki amillər qismən də olsa, zəiflədir. Belə ki, əgər təbii amil sənaye müəssisələrinin yerləşməsini xammal bazasından, təbii resursların olub-olmamasından asılı edirsə, texniki amil, əksinə həmin məsələdəki gərginliyi bir çox hallarda ciddi surətdə azaldır. Mineral xammal və yanacaq növlərinin hasilatı, saflaşdırılması və emalının yeni innovativ metodları əvvəllər istifadəsi qeyri-mümkün olan yataqları sənayenin istifadə dairəsinə müvəffəqiyyətlə cəlb etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi sənayenin bir çox sahələrinin yerləşməsinə təbii amilin təsirini yalnız zəiflədə bilər, amma onu tamamilə aradan qaldıra bilməz. Buna görə də İAEƏ-də, dövlət və ya sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir sahibkar fəaliyyətə başlayacağı sənayenin yerləşməsini planlaşdırdıqda, müəssisələrin yaradılacağı rayonun seçilməsini, rayonların istehsal ixtisaslaşmasını və faydalı qazıntıların ayrı-ayrı yataqlarının öyrənilməsini və iqtisadi cəhətdən hərtərəfli səciyyələndirilməsini, iqtisadi cəhətdən ən səmərəli variant seçmək məqsədi ilə hər variantla miqdar cəhətdən iqtisadi qiymət verməlidir.

Təbii şəraiti iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmədən və onların təsirini nəzərə almadan İAEƏ-in ayrı-ayrı iqtisadi rayonları üzrə sənayenin səmərəli yerləşdirilməsi mümkün deyil. Bunun üçün İAEƏ-in rayonları üzrə xammalın, yanacağın və enerjinin potensial ehtiyatları barədə, onların öyrənilməsi dərəcəsinə, ayrı-ayrı ehtiyatların kəmiyyət xarakteristikasına və keyfiyyət xassələrinin təsnifatına dair ümumi məlumatlara malik olmaq lazımdır.

Elektrikləşdirmə, məlum olduğu kimi, sənayenin bütün sahələrinin yerləşdirilməsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Əsasən, sənayenin enerjiyə daha çox tələbatı olan sahələri (elektrometallurgiya, süni liflər istehsalı və s.) ucuz elektrik enerjisinin istehsalının cəmləşdiyi regionlarda, yəni zəngin yanacaq ehtiyatları olan zonalarda yerləşdirilir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı nəticəsində, elektrik enerjisinin uzaq məsafələrə verilməsi ayrı-ayrı sənaye müəssisələrinin istənilən yerdə yerləşdirilməsində təbii-coğrafi şəraitin təsirini azaltmağa imkan verir. Bununla yanaşı, elektrikləşdirmənin sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsiri nəqliyyat xərclərinin azaldılması vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, dəmir yol nəqliyyatının elektrikləşdirilməsi xammal, material və hazır məhsulun daşınması zamanı nəqliyyat xərclərinin azaldılmasına imkan verir.

Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biri olan kimyalaşdırmanın sənaye istehsalının ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təsiri getdikcə artmaqdadır. Belə ki, maddələrin kimyəvi üsullarla emal edilməsi emaledici sənaye sahələrinin yerləşdirilməsini təbii şəraitin təsirindən qismən də olsa, azad edir. Bundan əlavə, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində kimyalaşdırmanın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi müxtəlif növ və xassəli enerji və xammal ehtiyatlarını emal etmək üçün yeni imkanlar açır. Bu da müxtəlif regionlarda bir çox istehsalın xammal bazasını genişləndirir, sənayenin ərazi üzrə təşkilinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərini düzgün həyata keçirməyə, xüsusən də sənaye istehsalının ölkənin ərazisi üzrə bir qərarda yerləşdirilməsinə imkan yaradır.

Elmi-texniki tərəqqinin digər istiqamətləri olan avtomatlaşdırma və kompleks mexanikləşdirmənin də sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsiri böyükdür. Belə ki, təbii amil kimi mövcud olan əmək resurslarının məhdudluğunu zəiflədə bilər və bununla da əmək resursları məhdud olan regionlarda sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə geniş şərait yaratmış olar.

Sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı, istehsalın ictimai təşkili formaları da, məsələn, təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə və kombinləşmə

ciddi surətdə təsir göstərir. İstehsalın təmərküzləşməsi, bir sözlə, iri müəssisələrin bir yerdə cəmlənməsi, təbiidir ki, bu da güclü xammal, yanacaq-energetika bazasının yaradılmasını tələb edir.

Təmərküzləşmə prosesi nəticəsində yaranan iri müəssisələr böyük həcmdə xammal, material və energetika istehlak etdikləri, onların özlərinin istehsal etdikləri məhsulların istehlakçılarının çoxluğu və hazır məhsulların daşınma radiusunun böyüklüyü böyük həcmdə nəqliyyat xərcləri tələb edir.

İstehsalın ictimai təşkili formalarından biri olan ixtisaslaşdırma, təmərküzləşdirmə formasında olduğu kimi nəqliyyat amili ilə sıx surətdə bağlı olur. İxtisaslaşdırılmış müəssisələrdə istehsal olunmuş məhsulların istehlakçılara çatdırılma məsafəsinin böyüklüyü, digər tərəfdən xammal və materialların digər müəssisələrdən ixtisaslaşdırılmış müəssisəyə daşınma prosesi yük daşınma işlərini xeyli dərəcədə artırır. İstehsalın ictimai təşkili forması olan kooperativləşmənin sənayenin yerləşdirilməsinə təsiri, ərazi-istehsal komplekslərinin yaradılması zərurətini meydana çıxarır. İAEƏ-də ərazi istehsal komplekslərinin yaradılması, əsasən, bu kompleksə daxil olan ayrı-ayrı müəssisələr arasında rayondaxili və rayonlararası kooperasiya əlaqələrinin yaranmasının zəruriliyini tələb etdiyindən, sənaye istehsalının yerləşdirilməsində bu amilin nəzərə alınması vacibdir. Kooperasiya əlaqələrini nəzərə almadan yerləşdirilən sənaye obyektlərinin iqtisadi səmərəliliyini düzgün müəyyən etmək olmaz. Sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkili zamanı kooperasiya əlaqələri tələb edən, xüsusən maşınqayırma, kimya, yüngül sənaye sahələrinin yerləşdirilməsi də elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərə əsaslanmalıdır.

İstehsalın kombinəşdirilməsi sənayenin müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilməsinə təsir göstərir. Kombinəşdirmə zamanı tullantıların bir çox növləri sənayenin müxtəlif sahələri üçün ilkin xammal olur ki, bu da həmin istehsal üçün təbii xammal ehtiyatları olmayan rayonlarda müxtəlif istehsal sahələrini yerləşdirməyə imkan verir. Kombinəşdirmə nəqliyyat amilinin yerləşdirməyə təsirini bir qədər azaldır, çünki bir istehsaldan alınan yarımfabrikatlar və ya yarım məhsullar sonradan bilavasitə həmin kombinatın başqa istehsallarında emal edilir. Sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə ciddi surətdə təsir göstərən amillərdən biri də nəqliyyat amilidir. Sənaye sahələrində istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin həcmi ölkə ərazisi üzrə sənaye istehsalının necə yerləşdirilməsindən də asılıdır. Sənayenin ərazi üzrə yerləşdirilməsinin yaxşılaşdırılması xammalın və hazır məhsulun həddən artıq uzaq məsafələrə səmərəsiz daşınmasını azaltmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində sənaye məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərində xammal, material və yanacağın daşınma xərclərinin payını xeyli dərəcədə azaltmağa geniş şərait yaradır. Buna görə də nəqliyyatın təsiri altında sənayenin bəzi sahələri xammal mənbələrinin yaxınlığında, digərləri onların məhsullarının istehlak yerlərində, digər sahələr isə ucuz enerji mənbələrinin yaxınlığında yerləşdirilir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkili prosesində nəqliyyat amilinin təsirini hasilat sənaye obyektlərinin yerləşdirilməsinə aid etmək olmaz. Ona görə ki, faydalı qazıntı məkanca haradadırsa, hasilat sənayesi də orada yerləşdirilməlidir. Lakin emaledici sənaye müəssisələri hasilat sənayesindən fərqli olaraq, ərazi üzrə yerləşdirilərkən həm hasilat sənaye obyektlərinin yanında, həm də tamamilə başqa rayonlarda təşkil oluna bilər. Emaledici sənaye obyektlərinin yerləşmə yerini seçərkən nəqliyyat amilinin təsiri nəticəsində çoxvariantlıq yaranır ki, onlardan da ən əlverişlisini seçmək üçün yaranan variantları texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır (4).

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək üçün İAEƏ-də çox əlverişli nəqliyyat coğrafi şəraiti mövcud olacaq və bunu gələcəkdə genişləndirmək üçün əlavə imkanlar da vardır.

Hal-hazırda yaxın xarici ölkələrə istehsal olunan məhsulu ixrac və idxal etmək üçün sərfəli dəmir yolu şəbəkəsi və dəniz nəqliyyatından istifadə etmək imkanı kifayət qədərdir. Bunlarla yanaşı son vaxtlar TRASEKA proqramı çərçivəsində həyata keçirilən “Tarixi İpək Yolu”nun bərpası eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin açılması da respublikamızda sənaye istehsalının yerləşdirilməsi işinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkili işinə təsir göstərən həlledici amillərdən biri də demoqrafik amillərdir. Demoqrafik amillərə: ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası, kadrların ixtisas səviyyəsi, əmək qabiliyyətli əhalinin sənaye istehsalına cəlb olunma imkanları və s. aiddir.

Əmək ehtiyatlarının coğrafiyası, hər şeydən əvvəl, sənayenin çox zəhmət tələb edən sahələrinin yerləşdirilməsinə təsir göstərir. Ölkənin ərazisi üzrə əhalinin yerləşməsi ictimai istehsalın yerləşməsinin nəticəsi olsa da, yeni sənaye obyektlərinin tikilməsi yerini seçərkən həmin dövrdə məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə təşkilinin faktiki vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. İAEƏ-in ayrı-ayrı rayonlarında əmək ehtiyatlarının strukturunu və ixtisas tərkibini nəzərə almaq lazımdır. Lakin vaxtilə Azərbaycan Respublikasında bu amillər nəzərə alınmadan ölkənin rayonları üzrə sənaye obyektləri qeyri-bərabər yerləşdirilmişdir və bunun nəticəsində ölkənin ucqar rayonlarında bir çox sosial-iqtisadi problemlər yaranmışdır. Belə ki, ucqar rayonların əhalisinin respublikanın paytaxtına və yaxud da xarici ölkələrə miqrasiyasına səbəb olmuşdur.

Yeni yaradılacaq sənaye obyektinin yerləşmə yerini seçərkən sosial qəbildən olan amilləri, xüsusən ətraf mühitin qorunmasını, əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, qeyri-istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsini və bunlarla yanaşı, xalqa məxsus olan milli adət və ənənələri mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Y E K U N

Sənaye istehsalını ərazi üzrə səmərəli yerləşdirmək üçün yuxarıda sadalanan amillərlə yanaşı sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin aşağıdakı yerləşmə xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır:

- sənaye sahəsində istehsal edilən məhsulun iqtisadi təyinatı, kütləvilik dərəcəsi və ölkənin iqtisadi rayonları üzrə istehlakçı miqyasları, məhsulun daşınmaya davamlılığı;

- sahədə istehlak olunan ilkin xam materialların xarakteri, ölkənin ərazisi üzrə xammal ehtiyatları mənbələrinin yayılma dərəcəsi, sənaye xammalının ən mühüm növlərinin daşınmaya davamlılığı;

- sahənin texniki bazası, tətbiq edilən texnologiyanın xarakteri, istehsalın istilik və enerji tutumu, suya tələbat dərəcəsi, istehsal tullantılarının xarakteri və s;

- müəssisənin tipi, onların ölçüsü, strukturu, ixtisaslaşma xarakteri və kombinləşmə imkanı;

- həmin sahənin rayonun iqtisadi kompleksinin ixtisaslaşmasına və profilinə təsir dərəcəsi, sahənin müəssisələrinin iri yaşayış məntəqələrinin əmələ gəlməsinə təsiri.

Göstərilən bu xüsusiyyətlərin yerləşməyə təsiri sənayenin ayrı-ayrı sahələrində bir-bi-

rindən fərqli olur. Belə ki, elektrik stansiyalarını yerləşdirərkən, mineral yanacaqın əksər növlərinin daşınmaya az davamlı olmasını və hidravlik ehtiyatların daşına bilinməməsini, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində elektrik enerjisinin uzaq məsafələrə verilməsinin mümkün olmasını, iri elektrik stansiyalarının rayonların ixtisaslaşmasına təsirini nəzərə almaq lazımdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, elektrik stansiyalarının yerləşdirilməsinə enerji istehlakçıların yerləşməsi və xarakteri, yüksək voltlu veriliş xətlərinin inşasının dəyəri və istismar xərcləri, elektrik enerjisinin uzaq məsafələrə verərkən itkilərin kəmiyyəti, elektrik enerjisinin və istiliyin istilik elektrik stansiyalarında kombinə edilmiş istehsalının mümkün olması da təsir göstərir.

Sənayenin aparıcı sahələrindən olan qara metallurgiya müəssisələrini yerləşdirərkən metallurgiya istehsalının material tutumunu, ilkin xammalın və hazır məhsulun daşınmasını, istehsal edilən məhsulun nomenklaturasını, müəssisənin tipini (tam metallurgiya dövrəli kombinat, zavod, emal zavodu), istehsal prosesində çoxlu miqdarda su tələb olunmasını, həcmnin iri metallurgiya kombinatlarının sənayenin bir sıra sahələrinin və iri şəhərlərin yaranmasına təsirini nəzərə almaq lazımdır. Metallurgiya istehsalının material tutumlu olması müəssisənin filiz və kömür hasil olunduğu yerlərdə yaradılmasını şərtləndirir.

Kimya sənayesinin müxtəlif sahələrini yerləşdirərkən: istifadə olunan xammalların qeyri-məhdud dairəsini, sənayenin bir çox sahələrinin tullantılarının və yanışı məhsullarının kompleks emal olunma imkanlarını, bir xammal növündən və müxtəlif xam material növlərindən eyni məhsul növünü almağın mümkün olmasını, ölkənin bütün iqtisadi rayonlarında yayılmış xammal növləri əsasında sintetik materialların geniş istehsal imkanının olmasını nəzərə almaq lazımdır (5).

Maşınqayırma sənayesini yerləşdirərkən: maşınqayırmanın ayrı-ayrı sahələrinin istehsal etdiyi məhsulun xarakterini; sahənin metaltutumluluq dərəcəsini; maşınqayırma məhsulunun kütləvilik səviyyəsini; bu və ya digər iqtisadi rayonda sənayenin və xalq təsərrüfatının başqa sahələrinin ixtisaslaşmasını; iqtisadi rayonun sənaye cəhətdən inkişaf səviyyəsini; ixtisaslaşmanın, xüsusilə detallar üzrə ixtisaslaşmanın və maşınqayırma müəssisələrinin kooperativləşməsinin geniş imkanlarını; hər bir iqtisadi rayonda, hər yerdə maşınqayırmanın bir çox məhsul növlərinin istehlak edilməsini nəzərə almaq lazımdır. Bir sözlə, sənaye istehsalının ərazi üzrə təşkili işində təsir göstərə bilən hər bir amil və xüsusiyyət ayrı-ayrılıqda tam araşdırılmalı və elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. İAEƏ-də müəssisələr ərazi üzrə təşkilinin həyata keçirmək üçün aşağıdakı tədbirlər görülməsi məqsədəuygundur:

1. Müəssisələrin İAEƏ-də səmərəli yerləşdirilməsi məhsuldar qüvvələrin ərazicə təşkili məsələlərinin bir cəhəti olmaqla, milli iqtisadiyyatın inkişafı və sosial tərəqqini təmin edəcək mühüm təsərrüfat tədbirlərindən biridir. Sənaye istehsalının səmərəli yerləşdirilməsi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini, iqtisadi rayonların optimal şəkildə sosial-iqtisadi inkişafını təmin edir. Sənaye müəssisəsinin yerləşməsi regionda nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatının, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir. Bütün bunların nəticəsi olaraq ərazi üzrə səmərəli yerləşdirmə müəyyən mənada həm cəmiyyətin, həm də ölkənin inkişafında müsbət rol oynayır;

2. Sənaye istehsalını ərazi üzrə yerləşdirərkən elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplərə riayət edilməli və ona təsir edə biləcək bütün amillər nəzərə alınmalıdır;

3. İAEƏ-də sənaye müəssələrinin yaradılması və inkişafı investisiya mühitinin əlverişli olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Investisiya siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün regionlarda əlverişli investisiya mühitinin yaradılması vacibdir. Bu da aşağıdakıları tələb edir:

- regionlarda investisiya mühitinin əlverişliliyini artırmaq məqsədilə sahibkarlara uzunmüddətli güzəştlərin verilməsi, sahibkarlar və yerli dövlət orqanları arasında sıx təşkilati işgüzar əlaqələrin yaradılması;

- ərazinin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, tikinti bazasının, kommunikasiya şəbəkəsinin (nəqliyyat, rabitə, informatika) inkişaf etdirilməsi.

4. İAEƏ-də real sektorun prioritet sahələrinin inkişafı və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması innovasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır.

Fikrimizcə, müəssisələrin mövcud vəziyyətini nəzərə almaqla innovasiyaların tətbiqinə geniş şəraitin yaradılması üçün aşağıdakı istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- İAEƏ-ə gətirilən yeni innovativ texnologiyaların gömrük rüsumundan azad edilməsi;
- innovasiyaların tətbiqinin kompleks dəstəklənməsi və istehsal ediləcək məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması sisteminin yaradılması;

- informasiya təminatı sistemi, ekspertiza sistemi, maliyyə sistemi və eləcə də kadrların hazırlanması da daxil olmaqla innovasiya prosesinin infrastrukturunun inkişafı;

- istehsalın səmərəliliyinə və rəqabətqabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən uyğun sahələrdə yeni texnologiyaların gətirilməsinin təmin edilməsi.

5. Sənayenin ərazi üzrə yaradılması və inkişafı üçün dövlətin kredit siyasətinin formalaşdırılması zəruridir. Belə ki, yeni İAEƏ-də sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün dövlət həmin müəssisələrin maliyyələşməsinin müəyyən hissəsini güzəştli kredit hesabına bir neçə il öz üzərinə götürə bilər. Eyni zamanda, daha əlverişli şərtlərlə kredit verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Azərbaycan sənayesi statistik məcmuə. 2020.

4. İbrahimov İ.H., Kərimov K.S. sənayedə investisiya və innovasiya fəaliyyəti. Bakı. 2017. BBU. Dərs vəsaiti. 254s.

5. T.Ə.Hüseynov, L.A.Həmidova. Maşınqayırma istehsalının iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti), Bakı, 2015. 93

6. <http://president.az>

7. <http://rytn.nakhchivan.az>

8. <http://www.anl.az>

9. <http://www.azerbaijans.com>

*Гурбанов Агиль Абид оглы,
кандидат экономических наук,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: aqilqurbanov73@gmail.com
© Гурбанов А.А., 2022*

НАПРАВЛЕНИЯ СОЗДАНИЯ НОВЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ТЕРРИТОРИЯХ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - после окончания Второй Карабахской войны, закончившейся победой, в жизни нашей страны начался новый этап. В связи с этим, следующие важные цели - восстановление наших освобожденных земель (ООТ), строительство, развитие данной территории и переселение вынужденных переселенцев из Карабаха. Для достижения этих целей в стране под руководством Президента Ильхама Алиева проводится многогранная, трудоемкая и длительная работа. Одна из таких целей - создание и размещение новых производств на освобожденных территориях.

Методология исследования - рассматривались меры, принятые в стране, направления создания правовой базы, последовательный и системный подход, методы анализа и синтеза.

Практическая значимость исследования – данное исследование может быть использовано при размещении предприятий на освобожденных территориях и при разработке стратегий, планов действий, государственных программ в этом направлении.

Результаты исследования - заключаются в достижении размещения промышленных предприятий с учетом природных ресурсов территорий, с использованием положительного опыта, накопленного на освобожденных территориях. Реализуя предполагаемые предложения, размещение предприятий может привести к развитию транспорта, коммуникаций и других сфер в регионе, увеличению поставок энергоресурсов и сырья для производства, межрегиональных и межотраслевых связей, усложнить, увеличить важность защиты окружающей среды.

Оригинальность и научная новизна исследования - полезные ископаемые Карабаха будут играть важную роль в экономике Азербайджана. Есть много месторождений, разработка которых в будущем внесет большой вклад в экономику Азербайджана. Одно из таких месторождений - золоторудное месторождение Вейнали в Зангиланском районе. Кроме того, примерами являются месторождение золота Зод в Кельбаджаре и месторождение золота Гызылбулаг в Агдаре. Следует отметить, что объем изученных запасов золота составляет 132,6 тонны. Его стоимость на мировых рынках составляет около 8 миллиардов долларов, что довольно является достаточно весомым показателем. Кроме того, Карабах обладает множеством природных ресурсов, которые можно использовать в строительстве и других сферах. В статье определены области для создания, размещения и мобилизации потенциальных промышленных ресурсов с использованием таких ресурсов.

Ключевые слова: природные ресурсы, переработка, промышленные предприятия, производство, инфраструктура, инвестиции, инновации.

Agil Abid Gurbanov,
Ph.D. (Econ.),
Baku Business University,
E-mail: aqilqurbanov73@gmail.com
© A.A.Gurbanov, 2022

DIRECTIONS OF CREATING NEW INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION

A B S T R A C T

The purpose of the research - is that after the end of the Second Karabakh War, which ended with victory, a new stage began in the life of our country. In this regard, the following important goals are the restoration of our liberated lands (LTO), construction, development and resettlement of internally displaced refugees from Karabakh. To achieve these goals, a multifaceted, laborious and long-term work is being carried out in the country under the leadership of President Ilham Aliyev. One of these goals is the creation and placement of new industries in the liberated territories.

The methodology of the research –the measures taken in the country were considered, the creation of a legal framework, a consistent and systematic approach, methods of analysis and synthesis were used.

The practical importance of the research – the research can be used when locating enterprises in the liberated territories and when developing strategies, action plans, government programs in this direction.

The results of the research - are to achieve the location of industrial enterprises, taking into account the natural resources of the territories, using the positive experience accumulated in the liberated territories. Implementing the proposed proposals, the location of enterprises can lead to the development of transport, communications and other fields in the region, an increase in the supply of energy resources and raw materials for production, interregional and interbranch relations, complicate, increase the importance of environmental protection

The originality and scientific novelty of the research - the minerals of Karabakh will play an important role in the economy of Azerbaijan. There are many fields, the development of which will make a greater contribution to the economy of Azerbaijan in the future. One of these mines is the Veinali gold mine in the Zangilan region. In addition, the Zod gold mine in Kalbajar and the Gizilbulag gold mine in Agdara are examples. It should be noted that the volume of proved gold reserves is 132.6 tons. Its value in world markets is about \$ 8 billion, which is quite a lot. In addition, Karabakh has many natural resources that can be used in construction and other spheres. The article identifies areas for the creation, deployment and mobilization of potential industrial resources using such resources.

Keywords: natural resources, processing, industrial enterprises, production, infrastructure, investments, innovations.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
02.02.2022

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
04.02.2022

Sərə qəbul olunmuşdur: 15.02.2022

Дата поступления статьи в редак-
цию: 02.02.2022

Отправлено на повторную
обработку: 04.02.2022

Принято к печати: 15.02.2022

The date of the admission of the article
to the editorial office: 02.02.2022

Send for reprocessing: 04.02.2022

Accepted for publication: 15.02.2022